Colloquium 2(62)/2026
ISSN 2081-3813, e-ISSN 2658-0365
CC BY-NC-ND.4.0
DOI: http://doi.org/10.34813/17coll2026

PODMIOTOWOŚĆ I SPRAWCZOŚĆ W PERSPEKTYWIE TWORZENIA I TRANSGRESJI. NADAWANIE ZNACZEŃ AKSJOLOGII OBYWATELSKOŚCI

Subjectivity and agency in the perspective of creation and transgression. Giving meaning to the axiology of citizenship

Halina Monika Wróblewska
Uniwersytet w Białymstoku
e-mail: h.wroblewska@uwb.edu.pl
ORCID 0000-0002-1985-3877

Streszczenie

Idea obywatelskości może być analizowana w różnych wymiarach: politycznym, edukacyjnym i aksjologicznym. Podmiotowość i sprawczość stanowią kluczowe kategorie nadawania znaczeń aksjologii obywatelskości. Artykuł analizuje dotychczasową perspektywę humanistyczną i poznawczą oraz proponuje nowe ujęcie interpretacyjne w kontekście twórczości (tworzenia) i transgresji (transgresyjności). Pozwala ono w odmienny sposób spojrzeć na doświadczenie jednostki. Transgresja i twórczość stanowią ważne pojęcia dla zrozumienia obywatelskości w dynamicznym świecie. Twórczość ukazuje aktywność człowieka jako działalność podmiotowo-sprawczą, natomiast postawa transgresyjna umożliwia przekraczanie granic oraz odkrywanie nowych wartości. W perspektywie twórczej i transgresyjnej edukacja obywatelska nabiera nowego wymiaru. Staje się procesem wspierającym kreatywność i zdolność jednostki do autorealizacji. Obie perspektywy – tworzenia i transgresyjności – tworzą możliwość twórczej (kreatywnej) adaptacji. Idea wychowania obywatelskiego wpisuje się w postulat rozwijania pozytywnej edukacji, skierowanej na budzenie, wspieranie i rozwijanie zasobów twórczych człowieka

Słowa kluczowe: podmiotowość, sprawczość, obywatelskość, aksjologia, transgresja.

Abstract

The concept of citizenship can be analyzed in various dimensions: political, educational, and axiological. Subjectivity and agency constitute key categories for assigning meaning to the axiology of citizenship. This article analyzes the existing humanistic and cognitive perspectives and proposes a new interpretive approach in the context of creativity (creation) and transgression (transgressiveness). This allows for a different perspective on the individual's experience. Transgression and creativity are important concepts for understanding citizenship in a dynamic world. Creativity presents human activity as a subjective and agentive activity, while a transgressive attitude enables crossing boundaries and discovering new values. From a creative and transgressive perspective, citizenship education takes on a new dimension. It becomes a process that supports an individual's creativity and capacity for self-fulfillment. Both perspectives—creative and transgressive—create the possibility of creative adaptation. The idea of civic education aligns with

the need to develop positive education aimed at awakening, supporting, and developing human creative resources.

Keywords: subjectivity, agency, citizenship, axiology, transgression.

Wprowadzenie

Edukacja obywatelska to jedno z podstawowych zadań systemów demokratycznych i społeczeństwa obywatelskiego. Zalecenie Rady Unii Europejskiej z dnia 22 maja 2018 r. w sprawie kompetencji kluczowych w procesie uczenia się przez całe życie zakłada, że kompetencje obywatelskie tworzą następujące komponenty: wiedza o demokracji, umiejętności, postawy oraz wartości demokratyczne (2018/C, 189/01). Jeśli koncepcja wychowania obywatelskiego stanowi koncepcję namysłu nad światem i przekłada się na działania w nim i wyrażania o nim sądów, to powinna być adekwatna do współczesności i powinna ją urzeczywistniać. Idea społeczeństwa obywatelskiego może być analizowana w różnych wymiarach: politycznym, edukacyjnym i aksjologicznym. W dyskusji nad ideą wychowania obywatelskiego szczególne miejsce przypisywane jest edukacji i filarom aksjologicznym jako źródłom wychowania obywatela i kultywowania obywatelskości. Poszukując istoty obywatelstwa, należałoby sięgnąć do sfery ludzkiej podmiotowości. Łączy ona osobowe i podmiotowe zdolności, pozwalając odsłonić etyczny wymiar obywatelstwa, mający charakter źródłowy wobec jego prawno-politycznego ujęcia (Homa, 2013, 279). Celem naukowym opracowanego zagadnienia jest nadawanie znaczeń aksjologii obywatelskości w odniesieniu do dwóch kluczowych kategorii: podmiotowości (zarówno wewnętrznej, jak i zewnętrznej) oraz sprawczości (intencjonalności) w perspektywie twórczości (tworzenia) i transgresji (transgresyjności). Przyjęto dwutorowe podejście badawcze: 1. Identyfikację nadanych wcześniej znaczeń pojęciom podmiotowości i sprawczości z perspektywy humanistycznej i poznawczej; 2. Propozycje nadania nowych znaczeń tym pojęciom w kontekście twórczym i transgresyjnym. Celem opracowania jest ukazanie kreacyjnego wymiaru aksjologii obywatelskości jako przestrzeni wielowymiarowej. Przyjęte podejście analityczne uwzględnia również: 1. Znaczenia nadane aksjologii obywatelskości i ich źródła, czyli odpowiedzialność-refleksyjność-zdolności; 2. Kompetencje twórcze jako potencjał działań emancypacyjnych; 3. Kreacyjny wymiar aksjologii obywatelskości.

Człowiek jest nie tylko sprawcą swego działania, ale także jego twórcą. Do istoty sprawczości należy wywołanie zaistnienia skutku. Do istoty twórczości należy natomiast ukształtowanie dzieła. Sprawczość ludzka jest zarazem twórczością, dla której pierwszym tworzywem jest człowiek. Więcej niż w pojęciu sprawczości zawiera pojęcie samostanowienia: „człowiek nie tylko jest sprawcą swoich czynów, ale przez te czyny jest zarazem w jakiś sposób ‘twórcą samego siebie” (Wojtyła, 2000). Twórczość zatem pozwala spojrzeć na aktywność człowieka jako działalność podmiotowo-

-sprawczą. Postawa transgresyjna natomiast umożliwia przekraczanie granic oraz odkrywanie nowych wartości.

Podmiotowość (zewnętrzna i wewnętrzna) i sprawczość (intencjonalność) w podejściu humanistycznym i poznawczym

„Specyfika życia podmiotu osobowego polega na tym, że jest ono życiem przeżywanym, to znaczy poddawanym świadomej, refleksyjnej interpretacji, ukierunkowanej na odkrywanie znaczeń i sensów" (Straś-Romanowska, 2011, s. 160)

Aktywność podmiotowa rozwija się poprzez nabywanie kompetencji (zdolności) do kontaktowania się z otoczeniem w sposób umożliwiający realizację intencji jednostki, przy czym efekt tej realizacji ma dla niej pozytywną wartość gratyfikacyjną. Jednostka dąży do uzyskania możliwości kontroli własnego życia i wpływu na otoczenie, co można określić „dążeniem do podmiotowości", a jego celem jest zwiększenie autodeterminacji (*self-determination* – wewnętrzne źródło przyczynowości). Istotę orientacji podmiotowej stanowi nastawienie na aktywność sprawczą. Jest ona ogólną ramą – schematem poznawczo-wykonawczym, w obrębie którego realizuje się ludzka aktywność. W jej składzie pozostają dwa komponenty: reprezentacyjny (poznawczy) i działaniowy. Pierwszy obejmuje spostrzeganie siebie jako źródła aktywności, oczekiwanie wpływu oraz retrospektywne sądy o sobie jako przyczynie zdarzeń. Zaangażowanie podmiotowe jako komponent działaniowy jest formą „przestrojenia całej aparatury poznawczo-wykonawczej, którą można opisać jako zmianę stylu regulacji w aspekcie informacyjnym, motywacyjno-afektywnym i behawioralnym" (Reykowski, 1989, s. 195–196). Podmiotowość wyraża się w samourzeczywistnieniu osoby (Straś-Romanowska, 2011). Na szczególną uwagę zasługują takie formy podmiotowości zewnętrznej, jak samostanowienie, samorealizacja i samokontrola, oparte na samopoznaniu, autorefleksji i poczuciu odpowiedzialności za własne życie. Na osobowy potencjał podmiotowości, zdaniem Marii Straś-Romanowskiej, składa się otwartość poznawcza, wrażliwość aksjologiczna, wolna wola oraz transgresyjność. Szczególną formę otwartości poznawczej stanowi wrażliwość aksjologiczna, czyli otwartość na wartości duchowe. Szeroko rozumiana otwartość poznawcza człowieka jako podmiotu osobowego obejmuje również wrażliwość estetyczną na piękno, na harmonię barw, kształtów i dźwięków. Istotę otwartości poznawczej stanowi refleksyjność oraz aksjologiczna wrażliwość. Uobecnia się w działaniu opartym na wolnej woli, intencjonalności oraz potrzebie sprawczości i kreatywności. O ile stawianie pytań i poszukiwanie odpowiedzi uznać można za przejaw podmiotowości wewnętrznej, o tyle realne zaspokajanie ciekawości poznawczej i podejmowanie działań stanowiących odpowiedź na pojawiające się w umyśle człowieka pytania zaklasyfikować można do kategorii podmiotowości zewnętrznej (Straś-Romanowska, 2016, s. 18). Człowiek stara się wykorzystać

i przekroczyć swoje możliwości i potencjał rozwoju w przebiegu procesu samorealizacji (samoaktualizacji). Samorealizacja jest ważnym celem w procesie edukacji człowieka bądź wręcz istotą edukacji, traktowanej jako „ogół wpływów sprzyjających rozwojowi". Ujmując ją jako kategorię pedagogiczną – obok twórczości, podmiotowości, wyobraźni, tolerancji i odpowiedzialności – jest procesem aktualizowania potencjalnych zdolności człowieka i osiągania w jego toku tego procesu poczucia szczęśliwości (Górniewicz i Rubacha, 1993, s. 45). Psychologia humanistyczna i egzystencjalna podkreślają zdolność jednostki do przekraczania stanów aktualnych i wychodzenia poza obiektywnie istniejącą rzeczywistość. Stany trans, czyli przechodzenie, wychodzenie poza (transcendencja, autotranscendencja), są szczególną właściwością (cechą) człowieka, ukazującą jego wyjątkowe możliwości (Maslow, 1986; Frankl, 1971; Rogers, 2002). Człowiek staje się podmiotem, kiedy, jak twierdzi Kazimierz Obuchowski: „doświadcza potrzeby dystansu psychicznego i potrzeby sensu życia, kiedy jest w stanie świadomie oddzielać »ja« podmiotowe od przedmiotowego" (Obuchowski, 1995, s. 326; 2000, 2001). W najnowszej koncepcji człowieka Autora siebie[1] podmiotowość obejmuje: (a) dysponowanie wiedzą o sobie, (b) wytyczanie zadań w oparciu o posiadaną wiedzę, (c) wybór metody do zadań, (d) inteligentną realizację zadań, (e) intencjonalną autonomię „do", (f) twórczą interpretację pragnień, (g) generowanie osobistego modelu świata, (h) projektowanie siebie (Błachnio i Obuchowski, 2011). O dojrzałej podmiotowości mówimy wówczas, kiedy w sferze samopoznania możliwy staje się dystans wobec samego siebie i postrzeganie własnej osoby w kategoriach poznawczych, a nie emocjonalnych. W sferze emocjonalnej możliwy staje się autokrytycyzm, poczucie pokory i umiłowanie ascezy. Realne staje się poczucie bycia cząstką świata, akceptacji własnego losu i dostrzegania w nieszczęśliwych zrządzeniach stron pozytywnych. W sferze wykonawczej mogą się pojawić programy życia ukierunkowanego na powściągliwość oraz odwaga wynikająca z wyboru określonych form zachowania, uznanych za zgodne z własnymi standardami (Jarymowicz, 2008, s. 182).

Aby osoba mogła być niezależna w swoim działaniu i podejmowanych decyzjach, w myśl koncepcji Romana Ingardena:

> (…) musi przede wszystkim mieć w sobie centrum działania, które umożliwia jej uchwycenie inicjatywy, a zarazem mieć w swej budowie urządzenia obronne, aby nie przeszkadzano jej w działaniu. Musi być podatna na ingerencje pochodzące z zewnątrz o tyle, że jej odpowiedzialność płynie z określonej postaci jej współżycia z otaczającą ją rzeczywistością, w szczególności z innymi ludźmi. (Ingarden, 1972 s. 133)

[1] Rozumienie autorstwa siebie jako siły podmiotowości, intencjonalności, sensu życia i adaptacji twórczej przejawianych przez jednostkę i określających jej stopień autorstwa siebie (zob. Błachnio i Obuchowski, 2011). Trzy główne atrybuty osobowości autorskiej oprócz podmiotowości to „bycie osobą", które obejmuje: (1) dystans psychiczny, (2) rozwój osobowości, (3) sens życia oraz „podmiotowy standard ewaluacyjny", który obejmuje: (l) stosunek do siebie, (2) stosunek do zadań, (3) stosunek do świata (Błachnio i Obuchowski, 2011).

W koncepcji uwarunkowań odpowiedzialności człowieka za rozwój, pierwszym jest aktywne działanie, drugim – świadomość własnego działania (w odniesieniu do człowieka mającego poczucie sprawstwa swoich czynów). Trzecim warunkiem jest wolność podejmowania decyzji rozumiana jako bycie „czymś własnym decyzji i czynów" (Ingarden, 1972, s. 92). W myśl koncepcji człowieka wybierającego, określonej jako *homo eligens*, do jego istoty należy możliwość dokonywania wolnych wyborów i przekraczania własnych uwarunkowań (por. Siciński, 2002, s. 79). Aby móc analizować podmiot jako sprawcę (*agency*),należy uwzględnić przynajmniej trzy wstępne racje. Po pierwsze, jednostka zachowująca podmiotowość (sprawczość) musi mieć zdolność oddziaływania na świat i dokonywania zmian w świecie. Po drugie, należy założyć, że podmiot dysponuje zdolnością (świadomością) rozumienia skutków własnych działań podejmowanych w stosunku do świata. Po trzecie, należy przyjąć, że podmiot jest zdolny do różnicowania pomiędzy własnymi aktami i intencjami a tym, co niezależnie od podmiotu może prowadzić do zmian (dotyczy to także wpływu tych czynników, które odpowiadają za możliwość wzbudzenia intencji u samego podmiotu) (Gasiul, 2016, s. 9). Pojęcie „sprawczość" wraz z pojęciem „wspólnotowość" oznacza jedną z dwóch podstawowych orientacji osobowościowych, jakie mogą charakteryzować ludzi. Sprawczość (orientacja sprawcza) oznacza nastawienie na wywołanie skutków, na działanie i jego skuteczność. Obok wspólnotowości (orientacji wspólnotowej) to nastawienie na innych ludzi, koncentracja zarówno na kontaktach i relacjach z innymi, jak i na włączeniu siebie do jakiejś wspólnoty i pozostawaniu jej częścią (Wojciszke, 2010, s. 45–46). W świetle prowadzonych badań dotyczących orientacji sprawczej wykazano, że sprawczość wiąże się dodatnio z ekstrawersją, sumiennością i z otwartością na doświadczenie. Badania dowiodły, że sprawczość nie zaburza relacji z innymi ludźmi, a zmniejsza skłonność do depresji i lęku oraz hamuje unikanie. Osoby sprawcze charakteryzują się stabilnością emocjonalną, sumiennością i zadowoleniem z życia. Im wyższa sprawczość, tym większy poziom odczuwanego szczęścia, wyższa samoocena oraz zadaniowe reagowanie na stres. W świetle rezultatów przywoływanych badań, wspólnotowość wiąże się z ugodowością, ekstrawersją i sumiennością. Koreluje dodatnio z troską o interesy innych ludzi, czyli współpracą, kompromisem i dostosowaniem, a hamuje rywalizację i unikanie (Wojciszke i Cieślak, 2014). Poczucie sprawstwa czy poczucie intencjonalności powstaje w przypadku skutecznej realizacji celów. Umacnia ono jednostkę i motywuje do formułowania nowych celów i kolejnych działań.

Przytoczone powyżej koncepcje podmiotowości i sprawczości (intencjonalności) odpowiadają wizji człowieka jako podmiotu stającego się poprzez aktualizowanie swojej wewnętrznej potencjalności w aktywnym kontekście (Trempała, 2000). Wewnętrzna potencjalność podmiotu konstytuuje: 1) dynamiczny zasób doświadczeń jednostki nieustannie ustrukturowanych (restrukturowanych), oraz 2) gotowość do (zdolność do) wyjścia poza aktualny, funkcjonalnie odpowiadający strefie najbliższego rozwoju. Jest to gotowość do wytwarzania „nowego", umożliwiająca we wspierającym otoczeniu

podejmowanie i realizowanie przez podmiot aktywności dotychczas mu niedostępnych. Podmiot, który aktualizuje swoją wewnętrzną potencjalność, działa „tu i teraz", realizując swoje możliwości – „pracuje" na kształt przyszłej aktywności (Trempała, 1995, s. 212).

Znaczenia nadane aksjologii obywatelskości i ich źródła. Odpowiedzialność–refleksyjność–zdolności

„Jesteśmy podmiotami jedynie dzięki temu, że pewne sprawy coś dla nas znaczą. To, czym jestem jako podmiot, moja tożsamość, jest określone zasadniczo przez sposób, w jaki rzeczy mają dla mnie znaczenie" (Taylor, 2002)

Koncepcja wychowania obywatelskiego, stanowiąca koncepcję namysłu nad światem, która przekłada się na działania w nim, powinna być adekwatna do współczesności i powinna ją urzeczywistniać. Próbę zdefiniowania istoty wychowania obywatelskiego oraz aksjologii obywatelskości można wyprowadzić m.in. ze studiów nad pracami Hannah Arendt, autorki *Kondycji ludzkiej*. Arendt w swoich pracach wielokrotnie zapraszała do refleksji nad istotą myślenia, tradycji, kultury, polityki, wolności, prawdy, autorytetu, edukacji. Według słów Arendt: „Koniec wspólnego świata nadchodzi wówczas, gdy świat ten jest widziany tylko w jednym aspekcie i wolno mu prezentować się tylko w jednej perspektywie" (Arendt, 2010, s. 79). Za wartości mające zasadnicze znaczenie dla wychowania obywatelskiego uznaje ona szacunek, odpowiedzialność, odwagę i zdumienie. Wydobywa z nich jednak nieoczywiste sensy (cyt. za: Koc, 2020, s. 52). Każdą z tych kategorii należy przemyśleć na nowo, ponieważ nieustannie zmienia się sytuacja społeczno-polityczna, w jakiej one funkcjonują i nabierają znaczenia.

Szacunek, rozumiany przez Arendt jako dialog, oznacza otwarcie się na inne niż moje perspektywy widzenia świata, które już przez sam fakt, iż są mnie i innym ujawniane, zawierają roszczenie do tego, by je rozważyć. Każdy ma prawo do zaprezentowania swojej koncepcji postrzegania świata, bronienia jej i przekonywania do niej innych. Każdy też jest potencjalnym inicjatorem działań służących urzeczywistnieniu owej perspektywy w odniesieniu do danego problemu. Z tego właśnie względu należy mu się szacunek i uznanie tych praw.

Odpowiedzialność Arend wiąże ze zgodą człowieka na funkcjonowanie w przestrzeni publicznej (z jego wolą przeobrażania rzeczywistości społecznej, politycznej, gospodarczej) oraz z akceptacją różnorodności świata. Człowiek odpowiedzialny jest świadomy złożoności wyzwań, że wymagają one zajęcia stanowiska i podjęcie działania przynoszącego przewidziane, jak i nieprzewidziane, zaskakujące konsekwencje. Dlatego ważna jest możliwość przedyskutowania wielu proponowanych, często sprzecznych stanowisk wobec tychże wyzwań oraz wybór lub wypracowanie stanowiska z punktu widzenia danej społeczności najbardziej optymalnego.

Z tak pojmowaną odpowiedzialnością łączy się *odwaga.* Odwagi wymaga samo dystansowania się wobec tego, co znane, bezpieczne, ustalone, powszechnie (i publicznie) akceptowane, jak również gotowość do poszukiwania tego, co nieprzewidywalne, nierozstrzygalne i niepewne. Przedstawienie własnego sposobu postrzegania rzeczywistości innym wymaga odwagi, gdyż zwykle naraża człowieka na dyskomfort wynikający ze skierowanej przeciw niemu krytyki (zarzucającej mu przede wszystkim naruszanie granic, w których dana wspólnota czuje się bezpiecznie i pewnie).

Istotną wartością jest dla Arendt *zdziwienie*. Zaskoczenie światem inicjuje refleksję nad jego złożonością i jest swoistą formą odczuwania świata polegającą na uznaniu tego, co skomplikowane, ukryte, niezrozumiałe, za godne skoncentrowania na tym uwagi i rozważenia z różnych perspektyw. Zdumienie zakorzenione jest w odkryciu własnych ograniczeń, własnej niewiedzy oraz w edukacyjnym potencjale wynikającym z możliwości zdystansowania się do samego siebie, a więc łączy się z odwagą, szacunkiem i odpowiedzialnością (Arendt, 2016, s. 158–181; Koc, 2020, s. 50–52).

Istota obywatelskości zatem zawiera w sobie kategorię sprawczości. Odnosi się do niej również interesująca autorska koncepcja brytyjskiej socjolog Margaret S. Archer, ukazująca wielorelacyjną przestrzeń bycia i tworzenia siebie w świecie oraz swojego w nim miejsca. W swojej teorii morfogenetycznej dotyczącej morfogenezy jaźni, osoby i sprawstwa, Archer przyjmuje *sprawstwo, emocjonalność, normatywność i refleksyjność* jako podstawowe własności budujące człowieczeństwo. Archer nie utożsamia sprawstwa z aktywnością podmiotów działania. Uważa, że zdolność do „czynienia różnicy" w społeczeństwie, jako najważniejszy aspekt sprawstwa, bardziej dotyczy istnienia pewnych zbiorowości niż działania. Istnienie ma charakter przyczynowy, ponieważ wynikają z niego konsekwencje zarówno dla społeczeństwa jako całości, jak i dla jakiejś organizacji społecznej (Mrozowicki, 2013, s. 20). Ludzie posiadają ponadto emergentne właściwości, w tym emocjonalność i refleksyjność, a te nie są tylko efektem oddziaływań społecznych (Archer, cyt. za: Mrozowicki, 2013, s.20). Człowiek ustala swoje miejsce w toku nieustającej, wewnętrznej konwersacji poprzez wybraną aktywność i zaangażowanie w działaniu, które wymagają refleksyjności i autorefleksyjności (Archer, 2013a, s. 190).

Archer wyróżnia cztery typy refleksyjności mające przełożenie na sposób prowadzenia dialogu wewnętrznego w społeczeństwie: komunikacyjną, autonomiczną (samorealizację), metarefleksyjność i pękniętą (cyt. za: Mrozowicki, 2013, s. 27–28; Archer, 2013b, s.18). Maleje zainteresowanie refleksyjnością komunikacyjną, ponieważ obecne standardy życia wymagają uruchomienia zindywidualizowanej refleksyjności autonomicznej. Zorientowanie na wartości (metarefleksyjność) pozwala na uczestnictwo we wspólnotowej „organizacji społeczeństwa obywatelskiego i transnarodowych ruchów społecznych, krytycznych zarówno wobec biurokracji państwowej, jak i hegemonii rynku" (Archer, 2013b, s. 29). Zaznacza się obecność osób z pękniętą refleksyjnością, którym trudno dokonywać zmian w projekcie życiowym, sprostać wymaganiom rynku.

Refleksyjność pęknięta (*fractured*) występuje w przypadku „zaburzenia funkcjonowania sił sprawczych". W okresie globalizacji z czterech typów refleksyjności, które wymienia Archer, metarefleksyjność jest w cenie, a jej praktyków postrzegać możemy jako mecenasów nowego „społeczeństwa obywatelskiego wspierającego wartości humanistyczne" (Archer 2013b, s. 28)

Poszukując źródeł i kategorii znaczeń (w) aksjologii obywatelskości, należy podkreślić, iż zdolności mają swoje źródło w ludzkiej sprawczości, która przesądza o tym, że mowa jest o czynie, a nie o zdarzeniu. Zdaniem Charlesa Taylora stajemy się pełnymi podmiotami, osobami zdolnymi do zrozumienia siebie, które pozwala określić i wyrażać własną tożsamość. Podmiotowość jest możliwa jedynie w relacji z drugą osobą – ze znaczącym innym. W *Etyce autentyczności* Taylor zauważa, że „powszechną cechą ludzkiej egzystencji [...] jest jej fundamentalnie dialogiczny charakter. Stajemy się pełnymi podmiotami – zdolnymi zrozumieć siebie i dzięki temu określić swoją tożsamość – w wyniku przyswojenia bogatych języków ekspresji człowieka" (Taylor, 2002, s. 37–38).

Taylor, charakteryzując źródła podmiotowości, dokonuje podziału na podmiotowość *wewnętrzną* oraz *zewnętrzną* (Taylor, 2002). Podmiotowość wewnętrzna oznacza sprawowanie kontroli nad sobą przez daną jednostkę. Oznacza to, że jednostka sama dla siebie jest przedmiotem. Tworzy ona w sobie swoisty układ pełniący zarówno funkcje kierownicze, jak i regulacyjne. Dokonuje się samoregulacja i samokontrola, których realizacja zależy od podmiotowej woli jednostki. Podmiotowość zewnętrzna z kolei oznacza wpływ na otoczenie. Wpływ ten prowadzić może do przeświadczenia o zdolności do kreowania otoczenia. Tak rozumiane trwałe poczucie podmiotowości rodzi się, gdy jednostka dostrzega efekty swojego wpływu.

Karolina Rozmarynowska, opracowując zagadnienie podmiotowych źródeł obywatelstwa, identyfikuje wspomniane zdolności za Charlesem Taylorem jako: dysponowanie pojęciem przeszłości i przyszłości, dokonywanie wyborów, nadawanie rzeczom znaczeń, refleksyjna świadomość norm, interpretacja rzeczywistości oraz artykulacja własnego poglądu na świat (Taylor, 2001, s. 401; cyt. za. Rozmarynowska, 2018, s. 41). Autor *Źródeł podmiotowości* konkluduje myśl zawartą na wstępie opracowania:

> Pytanie o to, kim jest dana osoba, zadane w oderwaniu od jej interpretacji samej siebie jest pytaniem całkowicie źle postawionym i z zasady nie istnieje na nie odpowiedź (...). Podmiotami jesteśmy natomiast o tyle, o ile poruszamy się w pewnej przestrzeni pytań, poszukujemy orientacji wobec dobra i wreszcie ją odnajdujemy. (Taylor, 2001, s. 406)

Podmiotowość i sprawczość w przestrzeni twórczości i transgresji. Autonomia – adaptacja kreatywna – autokreacja

„Twórczość jest dla człowieka próbą, jak dalece może on być aktywny, »intensywny«, jak dalece może zaznaczyć swoje istnienie w świecie tak, aby pozostał po nim ślad trwały" (Gołaszewska, 1986)

„Postawa transgresyjna umożliwia człowiekowi przekraczanie granic oraz odkrywanie nowych wartości" (Kozielecki, 1987)

Człowiek jest nie tylko sprawcą swego działania, ale także jego *twórcą*. Do istoty sprawczości należy wywołanie zaistnienia i istnienie skutku. Do istoty twórczości należy natomiast ukształtowanie dzieła. Sprawczość ludzka jest zarazem twórczością, dla której pierwszym tworzywem jest sam człowiek. Poprzez podejmowane aktywności i osobiste zaangażowanie jesteśmy zdolni do przekształcania samych siebie i otaczającego świata. Odkrywanie siebie innego, pełniejszego, bardziej świadomego jest zmianą transgresyjną. „W naszym wieku – jak pisał Józef Kozielecki – rzeka transgresji staje się coraz szersza. Człowiek, który nigdy nie przekroczył samego siebie, wydaje się niewyobrażalny jak ocean bez wody. Dlatego można go nazwać *homo transgressivus*" (Kozielecki, 2001, s. 37).

W myśl założenia o podmiotowości człowiek – sprawca transgresyjny – obdarzony wolnością wyboru stanowi układ wewnątrzsterowny i samodzielny. Ma on poczucie tożsamości, autonomii i skuteczności. Zgodnie z założeniem o rozwoju człowiek jest sprawcą nastawionym na rozwój wewnętrzny i zewnętrzny. Transgresje pozwalają kształtować jego osobowość i wzbogacać kulturę. Podstawowym założeniem paradygmatu transgresjonizmu (jaki jest człowiek?) jest założenie podmiotowości (Kozielecki, 2009). Człowiek-sprawca charakteryzuje się wewnątrzsterownością. Podkreślając wątek indywidualny, należy wskazać, że najważniejsze w realizacji zachowań transgresyjnych jest przekroczenie osobistych możliwości (granic) w dowolnym wymiarze funkcjonowania jednostki. Zgodnie z założeniem *pozytywności* psychotransgresjonizm nastawiony jest przede wszystkim na badanie mocnych stron, które dla człowieka są szczególnie ważne: zdrowie, autonomia, wartości osobiste i moralne (Kozielecki, 2009, s. 335–336). Nie można iść „krok przed sobą", nie znając struktury świata, a szczególnie nie wiedząc, gdzie znajdują się granice ludzkich możliwości i osiągnięć (Kozielecki, 2001, s. 127).

Twórczość może być traktowana jako specyficzny rodzaj ekspansji, poszerzający granice poznania i zakres wiedzy o świecie. Orientacja sprawcy transgresji jest prospektywna, zakłada nie tyle przystosowanie się do zastanych realiów i działanie w odpowiedzi na aktualnie doświadczane granice, ale – jak twierdzi Józef Kozielecki – „adaptację kreatywną", czyli wbudowywanie innowacji do przyszłego świata (Kozielecki, 1983, s. 505). Osobista aktywność transgresyjna, zarówno wewnętrzna, jak i zewnętrzna,

skutkuje rozwojem osobowym, wzmacnianiem poczucia własnej wartości oraz wzrostem poczucia godności. Istotą ekspansji „ku sobie" jest przejście od tego, co możliwe, do tego, co realne. Działania ku sobie polegają na programowaniu własnego rozwoju i realizacji sformułowanych celów rozwojowych. Istotą tych działań jest autokreacja, rozwój kompetencji, uzdolnień i osobowości oraz wzbogacanie doświadczenia. Dzięki nim jednostka ma poczucie własnej skuteczności, traktuje trudne zadania jako wyzwanie, a w rezultacie dochodzi do osiągnięć. Dokonywanie transgresji osobistych „ku sobie" polega na intencjonalnym rozwijaniu oraz przekraczaniu procesów psychicznych i struktur umysłowych, aby wzbogacać osobiste doświadczenie, wyjść poza dominujący styl życia, ograniczenia umysłowe, charakterologiczne czy wolicjonalne. Działania tego rodzaju można odnieść do samorozwoju, samodoskonalenia, autokreacji czy tworzenia siebie według własnego planu. Podstawę procesu autokreacji stanowią potrzeba twórczości i potrzeba ekspresji twórczej, będące przejawem głęboko zakorzenionej tendencji człowieka do aktywności twórczej. Może ona przyjmować postać działań ukierunkowanych na świat zewnętrzny lub koncentrować się na kształtowaniu własnej osobowości, stając się źródłem oraz warunkiem intencjonalnego rozwoju jednostki. Autokreacja stanowi nieustanny proces samookreślania i samodoskonalenia. Z jednej strony jest procesem kreowania własnej tożsamości w toku autorefleksji, z drugiej zaś – procesem świadomego wpływania na własny rozwój w systemie „ja"–świat poprzez regulację stosunków z otoczeniem.

Autokreacja stanowi jedną z czterech form twórczości obok autonomicznej działalności kulturotwórczej, nowoczesnej pracy ludzkiej oraz innowacyjnych zachowań społecznych. Samorozwój wymaga samoświadomości oraz intencjonalności podejmowanych działań (Pietrasiński, 1992). Wyrazem samoświadomości autokreacyjnej jest wiedza i myślenie jednostki o potencjalnym i rzeczywistym wpływie na swój rozwój i kształtowanie własnej drogi życiowej. Jej podstawą są kompetencje autokreacyjne (Pietrasiński, 1992). Twórczość natomiast pozwala spojrzeć na aktywność człowieka jako działalność podmiotowo-sprawczą. Twórczość wiąże się z działaniami człowieka, który próbuje przekraczać granice tego, co zastane i kreować, dzięki swoim zdolnościom ogólnym lub specjalnym, wartościową nowość[2].

Zdaniem Stanisława Popka mamy do czynienia z działaniem specyficznego mechanizmu regulującego funkcjonowanie osoby zachowawczej i twórczej. Istotą tego mechanizmu jest interakcja na zasadzie sprzężenia zwrotnego elementów: 1) poznawczych, potencjalnych zdolności twórczych, 2) osobowościowej aktywacji – działanie hamujące lub stymulujące sfery emocjonalno-motywacyjnej na rozwój kreatywności

[2] Dynamiczną próbę zajęcia stanowiska wobec przemian sztuki i kultury nowoczesnej podejmuje w swojej twórczości m.in Stefan Morawski, wybitny polski estetyk i filozof kultury, który analizując twórczość jako przestrzeń wielowymiarową, w refleksji oscyluje wokół koncepcji paidei (Morawski, 1985).

w sferze poznawczej i przejawianie jej w zachowaniu, 3) oceny przez człowieka rezultatów własnej aktywności – twórczej lub adaptacyjnej) (Popek, 2001).

Kompetencje twórcze jako potencjał działań emancypacyjnych

W myśl dokonanych dotychczas ustaleń perspektywa twórczości (tworzenia) i transgresji (transgresyjności) pozwala w nowy sposób spojrzeć na doświadczenie jednostki[3]. Wizja człowieka jako podmiotu *stającego się* poprzez aktualizowanie swojej wewnętrznej potencjalności w aktywnym kontekście sprawia, że dokonuje on *poszerzania granic* własnego Ja*:* przez samorealizację do działań transgresyjnych i twórczych kompetencji (Wróblewska, 2015, 2019, 2020).

Interesującą próbę zdefiniowania kompetencji podjęła Astrid Męczkowska (2003), która, używając terminu „kompetencja" na oznaczenie potencjału podmiotu wyznaczającego jego zdolność wykonania określonych działań, oddziela dwa ujęcia. Kompetencja jako *adaptacyjny* potencjał podmiotu w jej interpretacji oznacza dostosowanie działania do warunków wyznaczonych przez charakter otoczenia. Kompetencja jako *transgresyjny* potencjał podmiotu oznacza, że generowane przez jednostkę działania są podatne na twórczą modyfikację w wyniku interpretacji. Autorka wyróżnia cztery sposoby nadawania znaczeń kategorii kompetencji: 1. jako podstawa sprawności działania gdzie kompetencja jest rozumiana jako instrument kontroli nad światem podlegający modelowaniu; 2. jako zdolność refleksyjnego działania, w którym kompetencja stanowi istotę refleksyjnego, interpretatywnego i świadomego uczestniczenia w świecie; 3. jako warunek dystansującego rozumienia, gdzie istota tak ujmowanej kompetencji polega na przyjmowaniu pozycji indywidualistycznego dystansu wobec wszystkiego, co pozornie oczywiste); 4. jako potencjał działania emancypacyjnego, w którym kompetencja stanowi potencjał zmiany społecznej o charakterze emancypacyjnym (Męczkowska, 2004, s. 139–148). Należy zauważyć, iż w kontekście korzyści rozwojowych wszystkie kategorie znaczeń służą realizacji podmiotowego potencjału. Szczególne znaczenie ma natomiast ostatnia kategoria znaczeń, istotna dla identyfikacji wyznaczników obywatelskości w ramach przyjętej w niniejszym opracowaniu perspektywy twórczej i transgresyjnej przestrzeni nadawania

[3] Perspektywie twórczości i transgresji poświęcono oddzielne opracowania autorskie: Wróblewska, M. (2019). Człowiek – Sprawca transgresyjny. Podejście badawcze w aspekcie twórczym i biograficznym. W: A. Ciążela, S. Jaronowska (red.) *W poszukiwaniu sensu istnienia. Od transgresji do transcendencji?* (155–177). Wyd. APS; Wróblewska, H. M. (2021a). Boundaries of sense-creating experiences in the literary works by Karol Wojtyła and the Concept of Transgression by Józef Kozielecki. *Fides Et Ratio*, *48*(4), 236–249. https://doi.org/10.34766/fetr.v48i4.1004; Wróblewska, H. M. (2021b). Twórczość. Dramat. Transgresja. Przestrzenie intersubiektywnych doświadczeń w mistrzowskim dyskursie. *Przestrzenie Teorii*, *36*(16), 273–290. https://doi.org/10.14746/pt.2021.36.16; Wróblewska, H. M. (2022b). Człowiek rodzi się dla rozkwitu. Ku twórczym źródłom potencjału (w) tożsamości miejsca. *Biografistyka Pedagogiczna, (7)*2, 193–188. httpd://doi.org/10.36578/BP.2022.07.33.

znaczeń obywatelskości. Kompetencja jest rodzajem głębokiej struktury poznawczej integrującej funkcjonujące w jej ramach elementy oraz równoważącej relacje człowieka ze światem. Tak rozumiana kompetencja to twórcza aktywność podmiotu, towarzysząca zarówno procesowi nabywania kompetencji, jak i jej wykorzystywania, reorganizacja dotychczas posiadanej przez podmiot wiedzy, wzorców myślenia i działania. Bycie kompetentnym oznacza bycie aktywnym, twórczym podmiotem, który czynnie uczestniczy w dokonujących się procesach zmian społecznych. Tak rozumiana kompetencja jest nie tylko sprawnością działania. Jest potencjałem stanowiącym warunek aktywnego i twórczego uczestnictwa w kulturze i zdolnością do indywidualnej refleksji i społecznej negocjacji (Męczkowska, 2003, s. 993–997).

Transgresyjne ujęcie twórczych kompetencji zbliża je znaczeniowo do kompetencji emancypacyjnych, jako wyuczalnej, dynamicznej właściwości podmiotu wyrażającej się w gotowości do przekraczania ograniczeń, świadomym upominaniu się o pola wolności, merytorycznym argumentowaniu potrzeby ich posiadania, osiągania oraz korzystania z nich w celu doskonalenia siebie i otoczenia (Czerepaniak-Walczak, 1995, s. 26).

Autorskie analizy potwierdzają działanie specyficznego mechanizmu, który reguluje funkcjonowanie podmiotowych cech twórczych i zachowań transgresyjnych[4]. Opracowany autorski model rozwoju kompetencji twórczych w dorosłości zawiera ich szerokie ujęcie: od adaptacyjnego i rozwojowego przez podmiotowe i transgresyjne do zindywidualizowanego. Przyjęto założenie, iż realizacja i aktualizacja potencjalności zachodzi we wzajemnie przenikających się trzech polach aktywności: twórczości (tworzeniu), transgresji oraz całożyciowych doświadczeniach. Wyznacznikami twórczych kompetencji są podmiotowe cechy twórcze. Ujęte jako postawa twórcza wyrażają aktywne ustosunkowanie się do życia i otaczającego świata, którego wyrazem jest potrzeba poznawania, przeżywania oraz świadomego zmieniania zastanej rzeczywistości oraz własnego Ja (Popek, 2001). Kompetencje twórcze – jako podmiotowe cechy twórcze i zachowania transgresyjne oraz aktywność ukierunkowana na zamiany w perspektywie indywidualizacji – ujęte zostały jako organizacja doświadczenia osobistego i społecznego oraz jego twórcza interpretacja (Wróblewska, 2015). Podmiotowe cechy twórcze wyrażone w postawie twórczej *współwystępują* z zachowaniami transgresyjnymi: motywacją (pro)twórczą w poszukiwaniu zmian, nonkonformizmem, orientacją na działanie i na przezwyciężanie trudności, z otwartością i odwagą w podejmowaniu nowych zadań, z innowacyjnością i akceptacją nowości. Cechy podmiotowego nonkonformizmu, najsilniej związane z zachowaniami transgresyjnymi, stanowiły: dominatywność, aktywność, odwaga, spontaniczność, konsekwencja, oryginalność, wysokie poczucie wartości Ja. Wykorzystanie w praktycznym działaniu tych dwóch grup

[4] Konceptualizacja badań własnych stanowi wynik wieloletnich studiów i badań naukowych w interdyscyplinarnym obszarze rozwoju, twórczości i edukacji (Wróblewska, 2015; 2019, 2020, 2021a, 2021b, 2022a, 2022b, 2024, 2025).

dyspozycji może stanowić wskaźnik efektywności udziału własnego człowieka w swoim rozwoju. Udział ten realizuje się poprzez działanie wybiórcze w stosunku do różnych wpływów otoczenia, jako dobrowolne podporządkowanie się tym wpływom lub jako przeciwstawienie się im, wskazanie głównych kierunków oddziaływań służących rozwojowi kompetencji twórczych.

Kompetencje twórcze ujmowane jako potencjał podmiotowy traktują ich rozwój jako proces otwarty, nie tylko aktualny, ale również wykraczający poza „tu i teraz" – prospektywny (Wróblewska 2015, s. 69). Warto podkreślić, iż przyjęta perspektywa badawcza wyznacza pozytywny model twórczego rozwoju człowieka – gotowego do projektowania działań w obszarze samorozwoju i samorealizacji (Wróblewska, 2020, 2022a).

Kreacyjny wymiar aksjologii obywatelskości – w kierunku syntezy

Istota aksjologii obywatelskości tworzy wielowymiarową przestrzeń i ukazuje bogactwo znaczeń. Odnosi się to do podmiotowości i sprawstwa ukazanych w podejściu humanistycznym i poznawczym, do nadanych dotychczas znaczeń aksjologii obywatelskości oraz nowych interpretacji z perspektywy twórczości i transgresji. Transgresja i twórczość stanowią ważne pojęcia dla zrozumienia obywatelskości w dynamicznym świecie.

Podmiotowość, wyrażana poprzez samorealizację i autorefleksję, jest kluczowym elementem edukacji obywatelskiej, której celem jest rozwijanie jednostki w kontekście społecznym. Z kolei sprawczość, rozumiana jako zdolność do inicjowania zmian, podkreśla aktywną rolę człowieka w tworzeniu rzeczywistości. W perspektywie twórczej i transgresyjnej edukacja obywatelska nabiera nowego wymiaru: staje się procesem wspierającym kreatywność i zdolność jednostki do autorealizacji w dynamicznie zmieniającym się świecie.

Warto podkreślić, że dążenie do przypisania sobie sprawstwa wiąże się z realizacją potrzeby odpowiedzialności za własne działania. Zdolności ujmowane przez Charlesa Taylora jako podmiotowe źródła obywatelstwa stanowią wyraz realizacji motywów Ja. Natomiast odwaga i zdumienie, o których pisała Hannah Arendt, odnoszą się do wymiaru osobowościowego i poznawczego, podczas gdy odpowiedzialność i szacunek sytuują się w wymiarze społecznym.

Dysponowanie pojęciem przeszłości i przyszłości, dokonywanie wyborów, nadawanie rzeczom znaczeń, refleksyjna świadomość norm, interpretacja rzeczywistości oraz artykulacja własnego poglądu na świat odnoszą się do indywidualnej i społecznej podmiotowości. Dążenie do zachowania podmiotowości, kierowania sobą oraz dokonywania wyborów odnosi się do zaspokajania potrzeby wolności i realizowania własnych celów (intencjonalności). Dążenie do zrozumienia realizuje potrzebę coraz pełniejszej świadomości samego siebie.

Twórczość (tworzenie) ukazuje aktywność człowieka jako działalność podmiotowo-sprawczą. Perspektywa transgresyjności pozwala spojrzeć w nowy sposób na doświadczenie jednostki. Transgresyjność, zdaniem wspomnianej już Marii Straś-Romanowskiej, obok otwartości poznawczej, wrażliwości aksjologicznej i wolnej woli składa się na osobowy potencjał podmiotowości.

Dzięki zdolności do zachowań transgresyjnych, przekraczania stanów tu i teraz na rzecz stanów przyszłych oraz zdolności do (auto)transgresji realizowana jest potrzeba twórczego rozwoju. Obie perspektywy – tworzenia i transgresyjności – tworzą możliwość *twórczej (kreatywnej)* adaptacji. Realizuje ona potrzebę twórczego rozwoju, a także pozwala na przekraczanie stanów tu i teraz na rzecz wbudowywania innowacji do przyszłego świata.

Siły podmiotowości, intencjonalności i adaptacji twórczej, jako źródła aksjologii obywatelskości, uruchamiają proces zmiany „samookreślenia" osoby na rzecz *autorstwa siebie.* Podmiotowość – która obejmuje dysponowanie wiedzą o sobie, wytyczanie zadań w oparciu o posiadaną wiedzę, wybór metody do zadań, inteligentną realizację zadań, intencjonalną autonomię „do" – prowadzi do twórczej interpretacji pragnień, generuje osobisty model świata, a w rezultacie czyni możliwym projektowanie siebie.

Odpowiada to podmiotowym źródłom obywatelstwa i zdolnościom identyfikowanym przez Ch. Taylora jako: dysponowanie pojęciem przeszłości i przyszłości, dokonywanie wyborów, nadawanie rzeczom znaczeń, refleksyjna świadomość norm, interpretacja rzeczywistości oraz artykulacja własnego poglądu na świat. Aktywność podmiotowo-sprawcza „autora siebie" wykracza poza (poszerza) wspomniane zdolności. Stanowi samą w sobie *wartość dodaną* oraz źródło *kreacyjnego* wymiaru obywatelskości.

Dyskusja nad ideą wychowania obywatelskiego, co zostało podkreślone we wstępie do opracowania zagadnienia, szczególne miejsce przypisuje edukacji i filarom aksjologicznym jako źródłom wychowania obywatela i kultywowania obywatelskości. Tym samym wpisuje się w postulat rozwijania *pozytywnej* edukacji, skierowanej na budzenie, wspieranie i rozwijanie zasobów twórczych człowieka.

Rolą pedagoga jest namysł nad procesami tworzenia, współtworzenia i samotworzenia się człowieka. Odnosi się to w sposób szczególny do kategorii celów *wychowania do twórczości,* poszukiwania i tworzenia źródeł wartości oraz edukacji człowieka sprawczego i innowacyjnego.

BIBLIOGRAFIA

Archer, M. (2013a). *Człowieczeństwo. Problem sprawstwa*. Zakład Wydawniczy Nomos.

Archer, M. (2013b), Morfogeneza społeczeństwa: gdzie pasuje Człowieczeństwo. W: M. Archer, *Człowieczeństwo. Problem sprawstwa* (5–20). Zakład Wydawniczy Nomos

Arendt, H. (2010). *Kondycja ludzka*. Aletheia.

Arendt, H. (2016). *Życie umysłu*. Aletheia.

Błachnio, A., Obuchowski, K. (2011). Teoria osobowości autorskiej i kwestionariusz POA. W: W. Zeidler (red.). *Kwestionariusze w psychologii. Postępy, zastosowania, problemy*. Vizja Press&It.

Czerepaniak-Walczak, M. (1995). *Między dostosowaniem a zmianą. Elementy antycypacyjnej teorii edukacji*. Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego.

Frankl, V. (1971/2010). *Wola sensu*. Wydawnictwo Czarna Owca.

Gasiul, H. (2016) Podmiotowość z perspektywy wybranych teorii psychologicznych. *Psychologia Rozwojowa*, *21*(3), 9–24 .

Gołaszewska, M. (1986). *Zarys estetyki*. PWN.

Górniewicz, J., Rubacha, K. (1993). *Droga do samorealizacji czyli w poszukiwaniu tożsamości.* Wydawnictwo C&T.

Homa, T. (2013). *Obywatelskość. Wybrane europejskie ujęcia filozoficzne i kulturowe. Studium historyczno-hermeneutyczne*. Wydawnictwo WAM

Ingarden, R. (1972). O odpowiedzialności i jej podstawach ontycznych. W: R. Ingarden, *Książeczka o człowieku.* (75–184). Wydawnictwo Literackie.

Jarymowicz, M. (2008). *Psychologiczne podstawy podmiotowości*. Wyd. PWN.

Koc, K. (2020). Obywatelskość w edukacji humanistycznej (w duchu Hannah Arendt). *Poznańskie Studia Polonistyczne. Seria Literacka 37*(57), 41–59. https://doi.org/10.14746/pspsl.2020.37.3.

Kozielecki, J. (1983). Działania transgresyjne. Przekraczanie granic samego siebie. *Przegląd Psychologiczny, 3*(26), 505–517.

Kozielecki, J. (1987). *Koncepcja transgresyjna człowieka. Analiza psychologiczna.* PWN.

Kozielecki, J. (1999) (red.). Humanistyka przełomu wieków. Wydawnictwo Akademickie „Żak".

Kozielecki, J. (2001). *Psychotransgresjonizm. Nowy kierunek psychologii.* Wydawnictwo Akademickie „Żak".

Kozielecki, J. (2009). *Psychotransgresjonizm – zarys nowego paradygmatu*. W: J. Kozielecki (red.). *Nowe idee w psychologii. Psychologia XXI wieku* (330–347). GWP.

Maslow, A. H. (1986). *W stronę psychologii istnienia*. Dom Wydawniczy Rebis,

Męczkowska, A. (2003). Kompetencja. W: T. Pilch (red.), *Encyklopedia pedagogiczna XXI wieku*. Tom II (9930997). Wydawnictwo Akademickie „Żak".

Męczkowska, A. (2004). Kompetencja jako kategoria pedagogiczna. *Ars Educandi, 4,* 135–150.

Morawski, S. (1985). Na zakręcie od sztuki do po-sztuki; Czy zmierzch estetyki. W: S. Morawski, *Zmierzch estetyki – rzekomy czy autentyczny?* (t. 1). Wydawnictwo Literackie.

Mrozowicki, A. (2013). Człowieczeństwo: struktura i sprawstwo w teorii socjologicznej Margaret Archer. W: M. Archer, *Człowieczeństwo. Problem sprawstwa* (7–11). Zakład Wydawniczy Nomos.

Mrozowiecki, A., Nowaczyk, O., Szlachcicowa I. (red.) (2013). *Sprawstwo, teorie, metody, badania empiryczne w naukach społecznych.* Zakład Wydawniczy Nomos.

Obuchowski, K. (1995). *Przez galaktykę potrzeb. Psychologia dążeń ludzkich*. Wyd. Zysk i S-ka.

Obuchowski, K. (2000). *Od przedmiotu do podmiotu*. Wydawnictwo Uczelniane Akademii Bydgoskiej im. Kazimierza Wielkiego.

Obuchowski, K. (2001). *W poszukiwaniu właściwości człowieka*. OW Garmond.

Pietrasiński, Z. (1992). Wiedza i „rola" autokreacyjna jednostki jako przedmiot rozwoju. *Przegląd Psychologiczny*, *1*, 9–18.

Popek, S. (2000). *Człowiek jako jednostka twórcza*. Wyd. UMCS.

Reykowski, J. (1989). Podmiotowość – szkic problematyki. W: P. Buczkowski, R. Cichocki (red.). *Podmiotowość: możliwość, rzeczywistość, konieczność* (189–212). Wyd. Nakom.

Rogers C. A. (2002). *O stawaniu się osobą*. Dom Wydawniczy Rebis.

Rozmarynowska, K. (2018). Podmiotowe źródła obywatelstwa. *Seminare, 39*(2), 35–44. http://doi.org/10.21852/sem.2018.2.03.

Siciński, A. (2002). *Styl życia. Kultura, wybór, szkice*. Wydawnictwo IFIS PAN.

Straś-Romanowska, M. (2011). Życie duchowe człowieka – niewygodny temat psychologii. W: T. Rzepa, C. W. Domański (red.), *Na drogach i bezdrożach historii psychologii* (147-165). Wydawnictwo UMCS.

Straś-Romanowska, M. (2016). Podmiot osobowy w świecie współczesnym, *Psychologia Rozwojowa, 21*(2), 15–25.

Taylor, Ch. (2001). *Źródła podmiotowości. Narodziny tożsamości nowoczesnej*. Przekł. M. Gruszczyński, O. Latek i in. Wyd. Naukowe PWN.

Taylor, Ch. (2002). *Etyka autentyczności*. Przeł. A. Pawelec. Wydawnictwo Znak.

Trempała, J. (1995). *Rozwijający się człowiek w zmieniającym się świecie.* Wydawnictwo Naukowe WSP.

Trempała, J. (2000). *Modele rozwoju człowieka. Czas i zmiana*. Wyd. Naukowe AB.

Wojciszke, B. (2010). *Sprawczość i wspólnotowość – podstawowe wymiary postrzegania społecznego*. GWP.

Wojciszke, B., Cieślak, M. (2014). Orientacja sprawcza i wspólnotowa a wybrane aspekty funkcjonowania zdrowotnego i społecznego. *Psychologia Społeczna, 3*, 285–297.

Wojtyła, K. (2000). Osobowa struktura samostanowienia. W: K. Wojtyła, *Osoba i czyn oraz inne studia antropologiczne* (427–428). Wyd. KUL.

Wróblewska H. M. (2022a). Kompetencje twórcze w perspektywie pozytywnych zasobów. W: *Podstawy Edukacji. Na jakie ważne dziś pytania szukamy odpowiedzi?* T. 15 (133–146). http://dx.doi.org/10.16926/pe.2022.15.10.

Wróblewska H. M. (2024). Integration of the potential of environments to promote a positive model of education open to diversity. The context of academic tutoring. *Podstawy Edukacji, 17,* 33–43. http://dx.doi.org/10.16926/pe.2024.17.03.

Wróblewska H. M. (2025). Creative (re)construction and integration of knowledge. The Tutoring method as a positive, pro-development education in an emancipatory and feminist context. *Przegląd Badań Edukacyjnych* (Educational Studies Review), *50*, 67–84. https://doi.org/10.12775/PBE.2025.016.

Wróblewska, H. M. (2020). Zasoby, potencjał i możliwości człowieka w perspektywie samorealizacji. *Chowanna, 5*(22), 90–105. https://doi.org/10.31261/CHOWANNA.2020.55.07.

Wróblewska, H. M. (2021a). Boundaries of Sense-creating experiences in the literary works by Karol Wojtyła and the concept of transgression by Józef Kozielecki. *Fides Et Ratio, 48*(4), 236–249. https://doi.org/10.34766/fetr.v48i4.1004.

Wróblewska, H. M. (2021b). Twórczość. Dramat. Transgresja. Przestrzenie intersubiektywnych doświadczeń w mistrzowskim dyskursie. *Przestrzenie Teorii*, *36*(16), 273–290. https://doi.org/10.14746/pt.2021.36.16.

Wróblewska, H. M. (2022b). Człowiek rodzi się dla rozkwitu. Ku twórczym źródłom potencjału (w) tożsamości miejsca. *Biografistyka Pedagogiczna*, *7*(2), 193–188. https://doi.org/10.36578/BP.2022.07.33.

Wróblewska, M. (2015). *Kompetencje twórcze w dorosłości*. Trans Humana.

Wróblewska, M. (2019). Człowiek – Sprawca transgresyjny. Podejście badawcze w aspekcie twórczym i biograficznym. W: A. Ciążela, S. Jaronowska (red.), *Homo transgressivus w poszukiwaniu sensu istnienia. Od transgresji do transcendencji?* (155–177). Wyd. APS.